

JIRÍ GAZDA

EXPRESÍVNĚ STYLICKÉ ASPEKTY SÉMANTIZACE OKAZIONALISMŮ S CIZOJAZYČNÝMI ELEMENTY V SOUČASNÉ RUSKÉ A ČESKÉ PUBLICISTICE

Jazyk současné publicistiky je v posledních letech vystaven ostré kritice ze strany jazykovědců nejrůznějších specializací. Pomineme-li větší či menší prohršky proti jazykovým normám a elementárním zásadám jazykové kultury jako daň za nově nabytou svobodu slova, pak jsou to zejména jistý „slovotvorný exhibicionismus“ a nadužívání cizích slov, které způsobují vrásky mnoha rusistům, bohemistům a slavistům vůbec. Tyto tendence se projevují jednak v užívání nejrůznějších a nejroztodivnějších autorských neologismů, jednak v nevybíravosti při užívání výpůjček z cizích jazyků, zejména anglicismů a amerikanismů v současné žurnalistické praxi.

Lingvisté se k těmto jevům stavějí různě, od více či méně liberálního postoje až po názory zcela odmítavé včetně „neopuristických“. Vědec má jistě právo zaujmout k jakémukoliv problému osobní stanovisko, jeho povinností je však v každém případě zkoumané jevy sledovat, analyzovat a vysvětlovat objektivně. Vzniká paradoxní situace, kdy přemíra textů často velmi nízké kvality poskytuje bohatý materiál pro jazykovědné zkoumání, a to jak z hlediska jazykové kultury, tak také z hlediska neustálého střetávání analogie a anomálie na všech úrovních jazykových systémů.¹

Předmětem této stati je dílčí pohled na syntézu výše uvedených problémů, jejichž průsečíkem je řečově účelové užívání cizojazyčných slov, resp. sublexikálních elementů v neologické nominaci z hlediska expresivně stylistického. Jinými slovy, zajímá nás, jakými cíli je motivováno užívání cizojazyčných slov a slovotvorných prvků v autorské řeči současné ruské publicistiky (s přihlédnutím k českým paralelám). Vedle sle-

¹ Na problémy již z dob antiky známého vztahu analogie a anomálie v jazyce, jehož novodobou modifikací je saussurovská dichotomie „langue“ a „parole“, poukazují v souvislosti s některými neologickými tendencemi v češtině a ruštině O. Martinová a N. Savický ve stati Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. Slovo a slovesnost, 49, 1987, 124 — 139.

dování procesů směřujících k rozšiřování společných jazykových prvků a rysů v různých jazycích (zejména na lexikální úrovni) je tato problematika zajímavá i z hlediska lingvodidaktického, neboť tyto jazykové jednotky vystupují v textech často jako slova klíčová (resp. jako části takovýchto slov) a průzračnost jejich „mezinárodní“ sémantiky z nich činí opěrné body při „dešifrování“ obtížnějších cizojazyčných textů, mj. například ve výukové praxi.²

Pro průměrně vzdělaného čtenáře současné publicistiky není správná sémantizace cizojazyčných, resp. provenienčně nehomogenních (hybridních) slov v běžném textu vážnou překážkou. Platí to zejména tehdy, jestliže zde tato slova vystupují ve svých nominativních, často terminologických významech. Určitá sémantická korekce se však může ukázat jako potřebná např. u složených slov obsahujících sémanticky vícekomponentové mezinárodní kořenové elementy typu *авто-, мото-, радио-, теле-*, ve většině případů však správnou sémantizaci usnadňuje širší kontext. Při pokusu sémantizovat mimo kontext např. hybridní kompozitum *автоуправление* se v závislosti na individuální jazykové kompetenci a na chápání významu elementu *авто-* v ruštině mohou v zásadě asociovat tři různá řešení: 1. ‚spojený s automobily, s automobilovou dopravou‘ (*автоавария, авторынок*), 2. ‚automatický‘ (*автозаправка, автомассажер*), 3. ‚sám, sebe, vlastní‘ (*автошарж, авторецензия*). Dešifrování tohoto slova v textu je ovšem jednoznačné: *Централизованные перевозки очень выгодны стройке. Автобус привезет да отвезет людей. Новая система позволяет автоуправлению более производительно и разумно использовать транспорт.* (NSZ-70.³ *автоуправление* = řízení automobilové dopravy). Z hlediska porovnání s češtinou je zajímavé, že se zde ekvivalentní element *auto-* aktivizuje především jako atributivní součást substantivních pojmenování s významem ‚automobilový‘ (*autohavárie, autoopravář, autovrak* aj.), v mnohem menší míře se objevuje v nových slovech ve významu ‚sám, vlastní, sebe‘ (*autoerotika, autointoxikace, autotransfuze*), avšak neužívá se jej ve významu ‚automatický‘.⁴ Nežádoucí homonymie těchto mezinárodních elementů může vést k nejrůznějším poruchám komunikace: *Autoerotikou se míní (hezky česky) sebeukájení (masérky). Časté telefonické dotazy, v jakém že to autě se ta erotika bude provozovat, jsou tedy jaksi mimo mísu.* (Mladý svět, 1991, 21, s. 16)

Interanalogový charakter sémantiky těchto slovotvorných komponentů umožňuje také např. českému čtenáři správně sémantizovat taková hy-

² O úloze mezinárodních slov v publicistice a jejich významu pro lingvodidaktickou praxi viz M. O. Сивенко, Опора на интернационально значимую лексику — один из способов интенсификации обучения языку средств массовой коммуникации. Русский язык за рубежом, 1989, 6, 81 — 85.

³ Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов. Москва 1984.

⁴ Zaregistrovali jsme pouze nespisovné slovo *autodoktorát* („malý“ doktorát získaný automaticky po ukončení univerzitního studia bez povinnosti skládat rigorózní zkoušku), užívané ve vysokoškolském prostředí.

bridní či mezinárodní pojmenování, která nemají strukturně sémantickou oporu v jeho mateřštině. Jde např. o složeniny s elementy кино-, теле- či радио- (кинорежиссер, телепрограмма, радиопьеса), které se v češtině v odpovídajících významech buďto vůbec nekonstituovaly (теле- ve významu ‚televizní‘) nebo jsou z hlediska současné slovtvorby neproduktivní (кино- s významem ‚filmový‘ a радио- ve významu ‚rozhlasový‘).⁵ Např. právě složeniny s elementem кино-, které byly v češtině poměrně běžné v prvních desetiletích rozvoje naší kinematografie, však mohou v současném publicistickém textu spolupůsobit jako stylistický prostředek, evokující atmosféru té doby: *Кинооператёр а тѣж заніченý кінотехнік се златýма рукама Oldřich Bašus, ... обдржел од чтѣнѣ-го Земскѣго ўраду особні, доднес сховану кінематографіку ліценці под зн. В рад 116. ...* — „Působil jsem v kinodivadle Vlasty Buriana a zahajoval jeho provoz nejúspěšnějším Burianovým filmem C. k. polní maršálek,“... (Rudé právo, 10. 8. 1991)

Jiný charakter má sémantizace tohoto typu lexikálních jednotek v případech, kdy je užití cizojazyčného slova, resp. pojmenování s cizojazyčnou částí motivováno sociálně hodnotícími a emocionálně-expressivními faktory. Takovýto postup je běžný ve všech publicistických žánrech, nejčastěji se s ním však setkáváme v textech problémového, polemického charakteru, kde je autorské okazionální (příležitostné, kontextové) užití slova cizojazyčného, resp. nově utvořeného vyvoláno potřebou určitou skutečnost nejen pojmenovat, ale pomocí jejího jazykového ztvárnění také implicitně signalizovat její pozitivní nebo negativní subjektivní hodnocení, tj. vyjádřit vztah autora k popisované realitě. Na specifika užívání tohoto typu lexika zejména v textech se společenskopolitickou tématikou poukazuje M. O. Sivenko: „В сферах международной коммуникации употребление интернациональных слов в жанрах общественно-политического характера не может не испытывать на себе влияния различных социальных групп с их определенным мировоззрением, идеологией. Каждая из этих групп часто вкладывает в одно и то же интернациональное слово различную оценку, характеристику, а следовательно, и различное содержание. Поэтому основные (этимологические) значения в интернациональных словах нередко осложняются смысловыми напластованиями и переосмыслениями, связанными с разным социальным отношением к обозначаемому словом понятию, часто с резко различным пониманием самого содержания слова“.⁶

Jaké jsou tedy konkrétní prostředky a způsoby užití, které uvedeným lexikálním jednotkám umožňují plnit expresivní, resp. sociálně hodnotící funkci.

Pokud jde o cizojazyčná slova v ruštině, tedy o kompletní výpůjčky z živých jazyků (především anglicismy a amerikanismy), ta jsou pisateli často užívána s cílem vyjádřit ironizující hodnocení popisované skuteč-

⁵ Blíže o tom viz J. Gazda, *Pojmenování s kořenými prepozitivními elementy cizího původu v současné ruštině a češtině*. SPFFBU, A 39, 1991, 57 — 62.

⁶ M. O. Sivenko, cit. stat., s. 84.

nosti. Toto řečové chování odráží negativní vztah autora k nekritickému přijímání všeho cizího (přicházejícího především z vyspělých zemí Západu) a skrytý výsměch východnímu provincionalismu, který se chce tvářit světově: *В числе демобилизованных несколько раньше сына значился Б. Б. ... Он приобрел в подразделении дурную славу: избивал новичков, вымогал у них деньги, заставлял выпрашивать из дома переводы. ... Несколько дней этот „супермен“ не уезжал из части. (Неделя, 1991, 21, 6) — В то время как отец все сильнее закабалял страну, обрекая своих поданных на нищету и лишения, Нику (Ceausescu — rozn. autor) вел жизнь социалистического плейбоя. (Лит. газета, 1990, 32, 15) — Под таким „шок-шопом“ я подразумеваю торговое предприятие, аналогичное зарубежному секс-шопу. ... Живо представляю себе, что началось бы, появись такой шоп на тихой улочке той же Ялты. (Неделя, 1991, 10, 10) — Мы все не без греха: дружеский обмен сувенирами давно превратили в маленький бизнес. (Неделя, 1991, 11, 2) — Шоу для Европарламента, устроенное в Риге перед штабом Прибалтийского военного округа. (Спутник, 1989, 7, 19 — doprovodný text k fotografii)*

Z hlediska sémantického dochází v uvedených případech k sémantickým posunům ve směru ke zdůraznění nociónálních (pragmatických) složek významů těchto slov a k vytvoření konotačních sémů, které jsou důsledkem „vztahů a stanovisek uživatelů jazyka k těmto předmětům, popř. i k jazykovému vyjádření.“⁷

Mnohem rozmanitější a zajímavější jsou případy, kdy publicisté sahají k tvoření okazionalismů, v nichž sociálně hodnotící konotace vznikají spojením cizojazyčného slova, resp. mezinárodního slovotvorného elementu se stylisticky příznakovým slovem nejčastěji domácího původu, nebo u kterých je expresivní účinek založen na kontrastu sémantických struktur jednotlivých částí složeného pojmenování: „Особенно ярко стилистические свойства окказионализмов проявляются в кругу сложных слов. . . Специфика сложных слов такова, что использование их позволяет автору, не прибегая к длинному описанию, емким, экономным способом — при помощи одного слова — охватить сущность явления и дать ему оценку.“⁸

Tak např. ve slově *агрочиновник* je negativní hodnocení vyjádřeno spojením mezinárodního terminologického elementu *арро-* s archaismem *чиновник*, jehož se v současné ruštině užívá jako slova stylově příznakového s negativní konotací ‚byrokrat‘, ‚ouřada‘: *Пугают меня своей незыблемостью партаппарат, генералитет, агрочиновники, новоявленные коррумпированные Советы.* (Неделя, 1991, 12, 5)

Slovo *телепроповедь* zakládá expresivní sémantiku na kontrastu v publicistice běžného stylově neutrálního elementu *теле-* (‘televizní’) a knižního slova církevněslovanského původu *проповедь* (kázání, nauče-

⁷ J. Filipec, F. Čermák, *Česká lexikologie*. Praha 1985, s. 69.

⁸ В. Е. Ляпунова, Об употреблении окказиональных слов в современной публицистике. Учен. зап. Удмурт. пед. ин-та. 1968. Citováno in: В. Н. Вакуров, Словотворчество журналиста. Русский язык за рубежом, 1991, 4, 30 — 35.

ni): По моим скромным наблюдениям, советский телезритель уже сильно устал от бесконечных теледебатов и телепроповедей. (Лит. газета, 1990, 39, 8)

Negativní konotace okazionalismu киноум, do něhož slovo ум již vstupuje v metaforickém (stylově příznakovém) významu („mozek“), je stejně jako v předchozích případech explicitně podepřena kontextovým okolím: *Личшие киноумы изобретают сегодня самые лихие, самые изысканные преступления, чтобы кино хорошо продавалось.* (Лит. газета, 1989, 42, 8)

Nečekané spojení logicky a sémanticky heterogenních částí je základem expresivity složeného slova *сексосветофоры*: ... уже в самом вопросе было заложено отрицание уникальности и неповторимости внутренней духовной жизни человека, низведение его страстей до уровня среднестатистических временных ориентиров, похожих на своеобразные „с е к с о с в е т о ф о р ы“: красный — нельзя; желтый — можно, но опасно; зеленый — полный вперед! (Неделя, 1990, 18, 12)

Podobný efekt nacházíme v češtině např. u okazionalismu *autostrk*: *Jednou jsem v kině viděl borce, který se dral k šatně tak vehementně a bezohledně, že při pronikavém úprku ze svého sedadla směrem k vestibulu kmital lokty natolik divoce, až se sekl do vlastního boku. ... Не, а а u t o s t r k.* (R. Křestan, Slepíčí krok. Praha 1986, s. 47)

Ve slově *интердевочка* (sovětská prostitutka) je ironického účinku dosaženo spojením ideologicky zabarveného elementu *интер-* (интернациональный) se slovem, které má v jazyce běžně mluveném citově pozitivní zabarvení: ... *судьба феллиниевской героини много трагичнее фарса и н т е р д е в о ч е к, которым сегодня нас пытаются разжалобить мастера кино.* (Лит. газета, 1989, 42, 8)

Rozporuplné hodnocení rozšíření nejmodernějšího audiovizuálního média — videa — se odráží v široké škále expresivně hodnotících okazionalismů s elementem *видео-*: *Тысячи конфискованных видеоаппаратов, сломанных судеб, сотни газетных публикаций под заголовками „В и д е о з а р а з а“, „В и д е о п е т л я“, „Отрава с экрана“, „Киноварево“, „В и д е о б е з у м и е“... — Сгорел видеосалон — и мы читаем в прессе хулу в и д е о б и з н е с м е н а м, ... призываем прикрыть в и д е о г а д ю ш н и к и. . . Неужели не понятно, что люди хотят и должны смотреть видео. И если у них нет в и д е о д в о р ц о в, то они идут в в и д е о п о д в а л ы.* (Неделя, 1990, 11, 16)⁹

Specifickým publicistickým prostředkem je určitý druh skryté hybridní paronomazie, tj. pojmenovací způsob založený na vzájemném průniku několika slovních základů, přičemž nové slovo asociuje v textu nepřítomný vzor, podle kterého byl takovýto okazionalismus utvořen: *Секс поперестроечному — ... Свежеиспеченный супруг повалился на стол в обнимку с чудом недопитой бутылкой водки. Рядом, глядя с ненавистью на своего нестойкого „суженого“, занимается мастурбацией невеста. Вот такая порнострояка!* (порно- + перестройка; Лит.

⁹ Podobné případy v češtině viz výše citovaná stať autora, s. 60.

газета, 1990, 46, 3) — В конкурсах красоты, кроме аэротики, ничего нас, солдат советской Армии, не привлекает. (аэробика + эротика; Неделя, 1991, 11, 11) — У нас многие считают, что начавшийся процесс далек от цивилизованных форм и ведет лишь к отчуждению собственности от ее истинных хозяев. Между тем „прихватазация“, по меткому выражению избирателей, набирает обороты. (приватизация + прихватить; Неделя, 1991, 49, 2)

Téměř výhradně v terminologické slovtvorbě vystupují postpozitivní mezinárodní elementy -*грамма*, -*лог(ия)*, -*тека*, -*граф(ия)*, -*мобиль*, -*фоб(ия)*, -*фон*, -*ман(ия)* aj. Prostor pro okazionální tvoření vytváří (díky své expresivně příznakové sémantice, evokující negativní obecně lidské vlastnosti) ve větší míře pouze element -*ман(ия)*, čehož se v publicistice hojně využívá především k vyjádření kritického nebo ironického hodnocení skutečnosti: *Именно в е щ е м а н ы собирают не только собственно вещи, но и даже друзей. . . как вещи. — Эти пережитки были рождены рекордом а н и е й, когда выпускница училища могла бы утвердить себя лишь в том случае, если сразу же стала чемпионкой.* (NSZ—70) Okazionalismy tohoto typu jsou časté i v češtině: *Jsem rád, že studenti nepodlehli naší oblíbené o s l a v o t á n i i a alespoň pro tentokrát v Praze zabránili tomu, aby se výroční den změnil v nedůstojnou šaškárnu.* (Mladá fronta, 17. 11. 1990) — *Nebudeme si nic namlouvat: to co se dnes často v divadlech děje se nedá nazvat jinak než „H a v l o t á n i e“.* (Reflex, 1990, 3, 40)

Ve slově *хамология* je k vyjádření ironie opět využito kontrastu stylově bipolárních konstituujících elementů — hovorového pojmenovacího příznaku *хам* (sprosták, hulvát) a terminologické onomaziologické báze *-логия*: *Мы привыкли к хамству. Мы не обращаем внимания. . . Поиски ответа на этот вопрос привели меня к доселе неизвестной ученым мира науке х а м о л о г и и.* (Неделя, 1989, 11, 3) Tohoto výrazového efektu využívá i čeština: *Кdyž se dívám pěkně zblízka do prázdných tváří v hospodách, . . . dostávám o tohoto bláznivého b a h n o л o g a strach. Vždyť by tu na ten všeobjímající marast. . . ani rybářské holinky nestačily.* (Lidové noviny, 10. 10. 1990) — *Jedině kdyby Čs. televize opět zakoupila vysílací práva na sovětský film Mrazík, mohli by se dědeček Hříbeček, berla Mrazilka. . . objevit na našich obrazovkách i v příštích letech. Ne-li, zazní zvolání „Nastěnku chci za ženu!“ definitivně naposled. Stane se tak dnes dopoledne, kdy si na své přijde již několikátá generace „m r a z í k o л o g ů“.* (Český deník, 27. 12. 1991)

V současné ruské i české publicistice je patrná tendence zbavovat se novinářských stereotypů a klišé a snaha využívat nejrůznějších emocionálně hodnotících řečových prostředků. Uvedené typy autorských neologismů, jejichž emocionální účinek spočívá v jednorázovém užití a implicitní expresivitě, tento záměr nepochybně plní.

ЭКСПРЕССИВНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ С ИНОЯЗЫЧНЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ И ЧЕШСКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ

В современной русской и чешской публицистике наблюдается тенденция избегать газетных стереотипов и штампов путем привлечения самых разнообразных эмоционально-экспрессивных и социально-оценочных речевых средств. Эту роль часто принимают на себя иноязычные слова и одноразовые, окказиональные сложные наименования с иноязычной (или интернациональной) частью. При семантизации такого рода авторских новообразований надо принимать во внимание наличие у них коннотационных сем, отражающих субъективное отношение автора к обозначаемой действительности.

